

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 19-ԴԴ ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹԹ.: 1894-96ԹԹ. ՀԱՅԵՐԻ
ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ

ա. Ազգային-ազատագրական պայքարի նախադրյալները: 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության և Բեռլինի վեհաժողովի դաշնագրով ըստ էության միջազգայնացվել էր Հայկական հարցը: Բայց շատ չանցած պարզ դարձավ, որ դիվանագիտական ճանապարհով այդ հարցը չի լուծվելու: Իր հերթին սուլթանական կառավարությունը ձեռնարկեց Հայկական հարցի յուրովի լուծում: Եթե Բեռլինի վեհաժողովին հաջորդած առաջին տասնամյակում դա առավելապես արտահայտվում էր ժողովրդագրական, վարչատարածքային և հարկային քաղաքականության իրականացումով, որի նպատակն էր հայաթափել Արևմտյան Հայաստանը, ապա 1890-ական թթ. սկզբներից աբդուլհամիդյան վարչակարգը՝ ձգտելով կանխել ուժգնացող հայ ազատագրական շարժումը, դիմում է Հայկական հարցի լուծման ավելի արմատական միջոցի՝ Հայաստանի բնիկ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջման:

Իր հերթին՝ Բեռլինի վեհաժողովից հետո միջազգային դիվանագիտությունից հիասթափված հայկական ազատագրական շարժման գործիչները կանգնեցին պայքարի մարտավարությունը փոխելու անհրաժեշտության առաջ՝ Հայկական հարցի լուծման հույսը գլխավորապես կապելով զինված պայքարի հետ:

Ազատագրական պայքարի ղեկը ստանձնած կուսակցությունները, չնայած իրենց միջև եղած մարտավարական որոշակի տարբերություններին, անվերապահորեն հեղափոխության հետ կապեցին արևմտահայության ազատագրումը:

Ազգային-ազատագրական պայքարի գլխավոր նպատակի և դեպի այն տանող ուղու սահմանումը օրինաչափորեն դնում էր նաև տվյալ իրավիճակին ու պատմական պահին համապատասխան գործունեության ձևերի ու միջոցների ընտրության հարցը, որոնք պետք է համապատասխանեին իրական պայմաններին՝ հաշվի առնելով պայքարի ճանապարհին առկա դժվարություններն ու խոչընդոտները:

Պայքարի առաջին շրջանում շարժումը ղեկավարող ուժերին բնորոշ էր քաղաքական ռոմանտիզմը, երբ Երկրից հասնող օգնության կոչերը նրանք սխալ էին ընկալում՝ գտնելով, որ ժողովուրդը պատրաստ է համընդհանուր ապստամբության: Հայկական հարցը միամտորեն համարվում էր մոտ ժամանակներում լուծելի հարց՝ ակնհայտորեն թերագնահատելով Օսմանյան կայսրության իրական հնարավորությունները: Պայքարը ղեկավարող կենտրոններում, որոնք գտնվում էին Երկրի սահմաններից դուրս, բացակայում էր Արևմտահայաստանի իրական վիճակի վերաբերյալ հստակ պատկերացումը:

Մտավոր առումով ավելի զարգացած և տնտեսապես բարվոք վիճակում գտնվող հայության մի ստվար զանգվածի կենտրոնացումը բուն Երկրից դուրս՝ կայսրության խոշոր կենտրոններում, հատկապես Կ. Պոլսում և Ջնյուռնիայում, այսինքն՝ Եվրոպայի տեսադաշտում, ստիպում էր թուրքական բռնապետության դեմ մղվող պայքարը հաճախ բուն Երկրից տեղափոխել այդ կենտրոնները՝ կարծելով, թե այդտեղ զինված գործողություններ ծավալելով հնարավոր է լուծել ժողովրդի ազատագրության հարցը:

Հաշվի առնելով Հայկական հարցի միջազգայնացած լինելը՝ հեղափոխական կուսակցությունները միամտաբար կարծում էին, թե Հայկական հարցի վերջնական լուծման իրավարարի փրկիչ դերը, ի վերջո, վերապահվելու է միջազգային դիվանագիտությանը:

Հայ ազատագրական շարժմանը խանգարող մյուս հանգամանքը այն ֆինանսավորող, նյութապես ապահովող արտաքին ու ներքին կայուն, քիչ թե շատ նշանակալի ուժերի բացակայությունն էր: Շարժումը նյութապես քիչ թե շատ ապահովում էին աշխատավորական զանգվածները, որոնց օժանդակությունը չէր կարող բավարար լինել: Ուստի պայքարի ղեկավար ուժերը հարկադրված էին երբեմն նյութական ռեսուրսներ ձեռք բերել ոչ ցանկալի եղանակով՝ բռնի մեթոդներով:

Շարժման առջև մեծ խոչընդոտ էր Արևմտյան Հայաստանում այլազգի, քուրդ ստվար բնակչության առկայությունը, որի հետ դաշինքը կամ գոնե նրա չեզոքացումը կենսական խնդիր էր, թեև կյանքը ցույց տվեց, որ քրդերի հետ դաշինքը անհրաժեշտանալի է: Ավելին, քրդությունը չեզոք չէր: Հավակնելով տիրանալ Հայոց երկրին՝ ինքն էլ ակնհայտ

թշնամանքով էր տրամադրված հայության հանդեպ: Հիմնականում հենց քուրդ բեկերն ու աղաներն էին հանդես գալիս արևմտահայության հարստահարողի դերում: Իշխանությունները քրդերի ուժերն օգտագործում էին հայության պայքարը զսպելու համար՝ բնականաբար առաջ բերելով հայ զինյալների պատասխան հակահարվածը:

Պայքարի կոնկրետ ձևերի ու միջոցների ընտրության խնդրում հայ ազատագրական շարժումը երկար որոնումների անհրաժեշտություն չզգաց: Մի կողմից՝ նա իր աչքի առաջ ուներ XIX դարի ընթացքում ուրիշ ազգերի մղած և հաճախ հաղթանակով ավարտված պայքարի օրինակները, մյուս կողմից՝ արևմտահայ իրականության կոնկրետ պայմաններն իրենք էին հուշում, երբեմն նաև պարտադրում պայքարի նոր ձևեր կամ ճշգրտում արդեն հայտնի ձևերը:

Ստեղծված պայմաններում անհնարին համարելով կանոնավոր կռիվը թուրքական բռնապետության դեմ՝ հայ զինյալ պայքարը ղեկավարող կուսակցությունները (Հնչակ, Դաշնակցություն) փարվեցին հայդուկային (պարտիզանական) պայքարի գաղափարին, քանի որ կանոնավոր պատերազմ, իսկական ճակատամարտեր անհնար էին:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի ազատագրական զինված պայքարը հիմնականում ստանում է ֆիդայական կռիվների կերպարանք: Ֆիդային (հայդուկը) թուրքական բռնակալության դեմ պայքարող ժողովրդական վրիժառուն էր, որը տուն ու ընտանիք թողած՝ իրեն նվիրաբերել էր հայրենիքի ազատագրության գործին: Նա մարմնավորում էր ազգի կռվող ոգին, նրա արիությունը, վեհանձնությունը և անկոտրում կամքը:

Սուլթանական կառավարության հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով ծայրահեղ աննպաստ պայմաններում ընթացող հայ ազատագրական շարժումը հայդուկային պայքարի հետ մեկտեղ հարկադրված էր որդեգրել նաև պայքարի այլ՝ անգամ ծայրահեղ ձևեր, քանզի արդուլիսմիդյան անմարդկային ռեժիմի դեմ կռվում դեպի ազատություն տանող պայքարի բոլոր միջոցներն արդար էին:

Հայոց ազատամարտը, չսահմանափակվելով հայդուկային կռիվներով, լրացվում էր զինյալ պայքարի այնպիսի ձևերով, ինչպիսիք էին ինքնապաշտպանական կռիվները, արշավանքները, անհատական ահաբեկումները և այլն:

Այսպիսին էր հայ ազատագրական զինված պայքարի առաջին փուլի մարտավարությունը՝ ռոմանտիկ ու ոչ իրատեսական, բայց միանգամայն բնորոշ ազատագրական պայքարի ղեկավարների այդ շրջանի աշխարհայացքին:

բ. Ազատագրական պայքարի առաջին քայլերը: Հայոց ազատամարտի հասունացումը, քաղաքական կուսակցությունների կազմավորումը, հայդուկային կռիվի առաջին դրսևորումները աննկատ չէին մնացել թուրքական կառավարող շրջաններին: Ձգտելով կանխել իրադարձությունների զարգացումը՝ Աբդուլ Համիդ II-ը փորձեց դեռ սաղմում ոչնչացնել հայ ազատագրական պայքարը: Նրա հարվածը, բնականաբար, առաջին հերթին պետք է ուղղվեր արևմտահայության այն կենտրոնների դեմ, որոնք հայտնի էին ազատագրական պայքարի ավանդույթներով և մոտ ապագայում սպառնում էին վերածվել ապստամբական օջախների:

Նման կենտրոններից մեկը Կարինն էր: Դեռ թարմ էին հիշողությունները «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության մասին: Թուրքերը չէին մոռացել նաև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ կարինցիների կողմից ռուսական բանակին ցույց տված փառահեղ ընդունելությունը: 1890 թ. հունիսին, հայկական ապստամբություն պատրաստելու կեղծ ահազանգի հիման վրա, Բ. Դեմից ստացված հրամանով Կարինի իշխանությունները խուզարկեցին Սանասարյան վարժարանը, առաջնորդարանը և Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Խուզարկությունն արդյունք չունեցավ: Հունիսի 18-ին եկեղեցի եկած բազմությունը՝ «Պաշտպան հայրենյացի» ղեկավարներ Խ. Կերեքցյանի, Գ. Չիլինկիրյանի և Հ. Իշլալացյանի գլխավորությամբ դիմադրեց ոստիկաններին: Շուրջ 20 հայեր սպանվեցին ու վիրավորվեցին: Երկու օր անց՝ հունիսի 20-ին, իշխանությունների հրահանգով ջարդեր կազմակերպվեցին քաղաքի հայկական թաղամասերում: Կարինի դեպքերը, որպես ազատության համար բողոքի պոռթկում, մեծ արձագանք գտան ինչպես արևմտահայության, այնպես էլ արևելահայության շրջաններում:

Ցանկանալով բարձրացնել գավառահայության կորովը և կրկին Հայկական հարցի

վրա բևեռել մեծ տերությունների ուշադրությունը՝ հնչակյանները 1890 թ. հուլիսի 15-ին խաղաղ ցույց կազմակերպեցին Կ. Պոլսում, որը ստացավ Գում Գափուլի ցույց անունը այն թաղամասի անունով, որտեղ գտնվում էին հայոց մայր եկեղեցին և առաջնորդարանը: Ընդհատելով եկեղեցուն ընթացող ժամասացությունը՝ հնչակյան գործիչները ժողովրդին ազատության համար պայքարի կոչ արեցին: Ցուցարարները ներխուժեցին պատրիարքարան, պատից պոկեցին ու պատառոտեցին Աբդուլ Յամիդ II-ի նկարն ու թուրքական պետական զինանշանը: Նրանք խորեն Աշրֆյան պատրիարքին հարկադրեցին իրենց հետ գնալ պալատ՝ սուլթանին հանձնելու բողոքագիրը: Թուրքական իրականության պայմաններում դա բացահայտ ըմբոստություն էր և մարտահրավեր իշխանություններին: Ոստիկանությունը կրակ բացեց ցուցարարների վրա: Եղան զոհեր, կատարվեցին զանգվածային ձերբակալություններ:

Գում Գափուլի ցույցը հնչակյանների կազմակերպած առաջին զանգվածային ելույթն էր: Այն թեև զինված բնույթ չուներ, բայց թուրքական կառավարության կողմից ներկայացվեց որպես ապստամբություն:

Հայ ազատամարտի այս փուլին բնորոշ քաղաքական ռոմանտիզմի դրսևորումներից էր նաև Կուկունյանի արշավանքը: Ս. Պետերբուրգի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մի խումբ ուսանողներ՝ Սարգիս Կուկունյանի գլխավորությամբ, որոշեցին անցնել Արևմտյան Հայաստան և զինյալ պայքարի դրոշ պարզել թուրքական բռնապետության դեմ: Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում և Կարսում Կուկունյանն ու իր ընկերները ցնծությամբ ու ոգևորությամբ ընդունվեցին հայ բնակչության կողմից: Հանընդհանուր ոգևորության պայմաններում խումբը համալրվեց և հասավ ավելի քան 100 մարդու: Նրանք Արևմտյան Հայաստան էին անցնում՝ քաջ գիտակցելով, որ այլևս վերադարձ չկա, որ գնում են կռվելու և հաղթանակի չհասնելու դեպքում՝ գեթ կռվով մեռնելու:

1890 թ. սեպտեմբերի 24-ին խումբն անցավ թուրքական սահմանը, բայց հենց սահմանագլխին ընդհարվելով քրդերի ու թուրքական կանոնավոր ուժերի հետ, նահանջեց և ստիպված անձնատուր եղավ ռուսական սահմանապահ զորամասերին: Ցարական իշխանությունները, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված հայ ազատագրական շարժման նկատմամբ, արշավախմբի 27 մասնակիցների դատապարտեցին տարբեր ժամկետներով տաժանակրության: Կուկունյանի արշավանքը, այնուհանդերձ, արևելահայության շրջանում թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի գաղափարի լայն ժողովրդականության արտացոլումն էր: Այն արևմտահայության ազատագրության զինյալ պայքարին արևելահայ լավագույն երիտասարդության նվիրաբերվելու և հայ ժողովրդի երկու հատվածներն արհեստականորեն իրարից բաժանելու մտայնության հաղթահարման փայլուն ապացույց էր:

Գում Գափուլի ցույցը և Կուկունյանի արշավանքը թեև գործնական արդյունքներ չունեցան, բայց ոգեշնչման օրինակ հանդիսացան հայ երիտասարդության համար: Ցուցադրելով ազատագրական պայքարի ծանր ու դժվարին լինելը՝ դրանք մի կողմից՝ յուրահատուկ գտիչի դեր խաղացին՝ ասպարեզից դուրս բերելով ազատագրական շարժման մեջ ներգրավված հոգեպես թույլ և պատեհապաշտ տարրերին, մյուս կողմից՝ նպաստեցին դեպի ազատագրական պայքարի ոլորտ նոր, թարմ ուժերի ներհոսին:

Կարինի ու Կ. Պոլսի ժողովրդական ցույցերին և Կուկունյանի արշավանքին հաջորդած տարիները նշանավորվեցին Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ գրեթե բոլոր վայրերում սկսված ժողովրդական հուզումներով ու զինված ելույթներով: Ծավալվեց և մեծ թափ ստացավ պարտիզանական՝ հայդուկային կռիվը: Այդ տարիներին Տարոնում իր գործունեությունը ծավալեց Մարգար վարժապետը (Մարգար Ամիրյան): Մուշ-Սասունում հայդուկային պայքարի գլուխ կանգնեց Արաբոն: Երզրնկայում և Սեբաստիայում գործում էին Գալուստ Արխանյանի (Մնձուրի Առյուծ), Ռուբեն Շիշմանյանի և Հովհաննես Մինասյանի (Մինասօղլու), իսկ ավելի ուշ՝ Դանիել Չավուշի հայդուկային խմբերը: Հայդուկային ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Արամ Աշրֆպաշյանն ու Ժիրայրը (Մարտիրոս Պոյաճյան): Կեսարիա-Սեբաստիա հատվածում գործում էին մեծ և փոքր «Զելլո»-ներ կոչվող հայդուկային խմբերը: Վասպուրականում գործում էին հայդուկներ

Չաթոն ու Շերոն և այլն: Այդ պարտիզանական պատերազմին իր մասնակցությունը բերեց նաև արևելահայությունը: Արևելյան Հայաստանում և Պարսկաստանի տարածքում ստեղծվում էին հայդուկային ջոկատներ, որոնք անցնելով Երկիր՝ մասնակից էին դառնում ազատագրական կռիվին: Երկիր անցան պայքարի ընթացքում մեծ համբավ վաստակած արևելահայ այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք էին՝ Պետոն (Ալեքսանդր Պետրոսյան), Վարդանը (Սարգիս Մեիրաբյան), Նիկոլ Դումանը (Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան) և ուրիշներ:

Զինված պայքարի ծավալումն օրինաչափորեն դնում էր արևմտահայությանը զինելու հարցը: Կազմակերպվում են զինատար խմբեր, որոնք, հաղթահարելով հսկայական դժվարություններ, Ռուսաստանից, Անդրկովկասից ու Պարսկաստանից զանազան ուղիներով ու միջոցներով գեներ էին փոխադրում Երկիր: Կարսը, Երևանը, Սալմաստը, Ուրմիան և Երկրի սահմանին մոտ գտնվող այլ բնակավայրեր ժամանակի ընթացքում վերածվեցին կարևոր հենակետների: Զինյալ պայքարի առաջին տարիներին գեների և հայդուկային խմբերի փոխադրության կարևոր հավաքատեղի դարձավ հատկապես թուրք-պարսկական սահմանագլխին գտնվող Դերիկի կիսավեր վանքը: 1891 թ. Թավրիզում Դաշնակցությունը հիմնադրեց «Խարիսխ» զինագործական արհեստանոցը:

Սակայն այդ ամենը կաթիլ էր ծովում: Ազատագրական պայքարը գլխավորող կուսակցությունների նյութական անձուկ վիճակի, զինատար ուղիների դժվարանցելիության և օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ այլ պատճառներով արևմտահայությանը զինելու խնդիրը չլուծվեց և մնաց որպես հրատապ լուծում պահանջող հարց նաև ազատագրական պայքարի հետագա փուլերում՝ բացասական առումով իր կնիքը դնելով հայոց ազատամարտի ընթացքի վրա: Առաջին հերթին դա ամբողջ սրությամբ դրսևորվեց Սասունի 1894 թ. ապստամբության ընթացքում:

գ. Սասունի 1894 թվականի ապստամբությունը: Շուրջ 35 հազար հայ բնակչություն ունեցող և մեկ տասնյակ գյուղախմբեր ընդգրկող Սասունի գավառը, որն ուներ ազատագրական պայքարի հարուստ ավանդույթներ, դեռևս 1880-ական թվականներից պայքարի մեջ էր քրդական հրոսակների, կառավարական զորքերի և ոստիկանության կամայականությունների դեմ: Ազատ կյանքին և զենք կրելուն սովոր լեռնական սասունցին, բնականաբար, իր վրա պետք է բևեռեր ազատագրական շարժումը գլխավորող կուսակցությունների ուշադրությունը: Ազատատենչ Սասունը պարարտ հող էր ազատագրական գաղափարների քարոզման համար: Հնչակյան գործիչներն առաջինն էին, որ գործնական աշխատանք տարան Սասունը կազմակերպելու ուղղությամբ: 1891 թ. Միհրան Տամատյանը հաստատվեց Սասունում և լեռնականների մեջ քարոզեց Հայաստանի ազատագրության գաղափարը: Թեև 1893 թ. մայիսին թուրքերին հաջողվեց իրենց ձեռքը գցել Տամատյանին, բայց նրան փոխարինելու եկած գործիչները, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Մեծն Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյան), Հրայրը (Արմենակ Ղազարյան), Գևորգ Չավուշը (Գևորգ Ադամյան), Շենիկի տանուտեր Գրգոն (Գրիգոր Մոսեյան) և ուրիշներ, իրենց վրա վերցրին Սասնո ազատամարտի հետագա կազմակերպումն ու ղեկավարումը:

Թուրքական իշխանությունները Սասունում սկսված խմորումներից անհանգստացած՝ 1891-1892 թթ. նրա դեմ հանեցին քրդական ցեղերին, համիդիե հեծելազորային ջոկատներ ու ոստիկանական կանոնավոր ուժեր: Հետ մղելով բոլոր հարձակումները՝ սասունցիները գործնականում հայտնվեցին օսմանյան պետության դեմ կիսապատերազմական վիճակում: 1893 թ. ամռանը Բիթլիսի կուսակալ Թահսին փաշան սասունցիներին ներկայացրեց իր պայմանները. 1. հանձնել հեղափոխականներին, դրսից եկած գործիչներին ու նրանց համակիրներին, 2. հանձնել զենքերը, 3. վճարել այդ տարվա և նախկինում չվճարած բոլոր տուրքերը, 4. ստորագրել հանրագրություն, համաձայն որի իրենք շատ զոհ են օսմանյան կառավարությունից և ըմբոստացել են Միհրան Տամատյանի թելադրանքով:

Առաջարկված պայմանները երկընտրանքի առջև կանգնեցրին սասունցիներին: Դրանց ընդունումը հավասարազոր էր անձնատվության, մերժումը կընկալվեր որպես ապստամբություն: Սասունն ընտրեց երկրորդ ուղին: Ժխտելով Սասունում հեղափոխականների ու դրսից եկած գործիչների առկայությունը, հրաժարվելով հանձնել զենքերը և վճարել տուրքերը՝ սասունցիները դրանով գործնականում ապստամբության

որոշ պարզեցին թուրքական բռնապետության դեմ: Սասունը դարձավ Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի կարևոր ճակատ: Սասունցին հույս ուներ ստանալ եթե ոչ քրիստոնյա ազգերի, ապա գոնե դրսի հայության, մասնավորապես կովկասահայության օժանդակությունը՝ դրամով, զենքով ու կռվող ուժերով: 1893 թ. վերջերին Սասունի համար զենք ձեռք բերելու նպատակով Թիֆլիս ժամանեց Մեծն Մուրադը (Համբարձում Պոյաջյան), իսկ հաջորդ տարվա սկզբներին նույն նպատակով Կարս անցավ Հրայրը: Բայց Սասունը չստացավ ակնկալված օգնությունը:

Շուտով Սասունը օղակի մեջ առնվեց. հայտարարվեց պատերազմական վիճակ: 1894 թ. հունիսին կառավարությունը դիմեց վճռական միջոցների: Սուլթանի հանձնարարությամբ Սասուն արշավող զորքերի ղեկավարությունը ստանձնեց Անատոլիական 4-րդ բանակի հրամանատար, ջարդարար Ջեքի փաշան: Բացի նրա գլխավորած 12 հազարանոց զորամիավորումից, Սասունի վրա շարժվեցին նաև այլ զորամասեր՝ Դիարբեքիից, Կարինից, Երզնկայից, Մուշից, Վանից, անգամ Բաղդադից ու Հալեպից: Դեպի Սասուն շարժվեցին նաև ոստիկանական ուժեր, համիդիեական զորախմբեր և տասնյակ հազարավոր անկանոն քուրդ բաշիբոզուկներ: Այսպիսով, Սասունի դեմ դուրս բերվեց ժամանակի ռազմական տեխնիկայով զինված մի հսկա բանակ, որն իր թվաքանակով գերազանցում էր Սասունի հայությանը: Դա վկայում է այն մասին, թե սուլթանի համար որքան վտանգավոր էր ընթուստ Սասունը:

Օգոստոսի սկզբներին թուրքական կանոնավոր զորքերը հարձակման անցան: Մուրադի և մյուս հրամանատարների գլխավորությամբ կայծքարե հրացաններով, դաշույններով, կացիններով զինված սասունցիները շուրջ մեկ շաբաթ շարունակ աներևակայելի խիզախությամբ ու անձնագոհությամբ կռվում էին թշնամու դեմ՝ մնալով իրենց դիրքերում: Ի վերջո, սակայն, նրանք ստիպված էին մարտերով նահանջել անմատչելի լեռները: Անհավասար գոտեմարտը շարունակվեց ևս 15 օր: Ռազմամթերքը և պարենը համարյա սպառած սասունցիների ուժերը ջլատելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը դիմեց նենգության՝ ներման խոստումով նրանց անձնատուր լինելու առաջարկ արեց: Սասունցիները մերժեցին առաջարկը: Բայց նրանցից մոտ 200 դյուրահավատներ օգոստոսի 15-ին լքեցին դիրքերը և շարժվեցին դեպի թուրքական բանակատեղի: Այստեղ նրանց շրջապատեցին ու սրի քաշեցին: Հակառակորդն անցավ նոր հարձակման: Անդոկի, Կեպինի և Տալվորիկի բարձունքներում Սասուն ապստամբները վերջին մարտերը տվեցին թշնամուն: Շատերը զոհվեցին հերոսի մահով: Նրանց կողքին ընկան նաև բացառիկ տոկունություն և անձնագոհություն ցուցաբերած սասունցի կանայք: Խուսափելով թշնամու ձեռքն ընկնելուց՝ նրանցից շատերը գերադասեցին անդունդը նետվել: Օգնություն չստանալով որևէ տեղից և մնալով միայնակ՝ օգոստոսի 24-ին Սասունն ընկավ: Մուրադը, Գևորգ Չավուշը և քարանձավներում ապաստանած մի խումբ մարտիկներ գերվեցին ու շղթայակապ տարվեցին Մուշ: Սկսվեց խաղաղ բնակչության ջարդը: Ավերվեց ու հրի մատնվեց շուրջ 40 գյուղ, զոհվեց ավելի քան յոթ հազար հայ: Սասունում սկսված ապստամբությունը Հայաստանում հանընդհանուր ապստամբության վերածելու հույսերը ի դերև ելան:

դ. Բարենորոգումների Մայիսյան ծրագիրը: Բաբ Ալիի ցույցը: Սասունի ապստամբությունն ունեցավ գործնական որոշակի հետևանքներ: Այստեղ տեղի ունեցած դեպքերն ամենուր ցնցեցին հայությանը, փոթորկեցին նրա բոլոր խավերին՝ առանց դասակարգի ու դավանանքի խտրության: Հայության միահամուռ բողոքը, բարձրածայն դժգոհությունն ու դիմումները ունեցան միջազգային արձագանքներ: Առաջավոր մարդկության շատ ներկայացուցիչներ ցասման ձայն բարձրացրին սուլթանի ջարդարար քաղաքականության դեմ՝ մեծ տերություններից պահանջելով միջամտություն: Արգելելով օտարերկրացիների մուտքը Սասուն՝ սուլթանը փորձեց մոլորության մեջ գցել համաշխարհային հասարակական կարծիքը, բայց ի վերջո ստիպված էր տեղի տալ: Սասունի ապստամբությունն առաջ մղեց Հայկական հարցը՝ ակտիվացնելով այդ ուղղությամբ տերությունների ձեռնարկած դիվանագիտական քայլերը: Ծավալվեց իսկապես դիվանագիտական պատերազմ, որը տևեց երկար ամիսներ: Ցանկանալով խանգարել Հայկական հարցում հայանպաստ դիրքորոշում որդեգրած Անգլիային, որը

ջանում էր հայության շրջանում խիստ մեծացնել իր ազդեցությունը, Ռուսաստանը և նրա դաշնակից Ֆրանսիան ստիպված էին համերաշխվել նրան: Մեծ տերությունների պահանջով 1895 թ. հունվարին Սասուն ժամանեց ջարդերի պատճառները քննող թուրքական կառավարական հանձնաժողով, որին որպես դիտորդներ մասնակցում էին Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները: Հարյուրավոր վկաների ցուցմունքները լիովին բացահայտեցին օսմանյան վարչակարգի կատարած բարբարոսությունները:

1895 թ. մայիսի 11-ին Կ. Պոլսի անգլիական, ռուսական և ֆրանսիական դեսպանները հայկական վեց նահանգներում (Կարին, Բիթլիս, Վան, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա) բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագիր ներկայացրին Բ. Դռանը: 13 գլուխներից և 40 հոդվածներից բաղկացած բարենորոգումների այդ ծրագիրը նախատեսում էր որոշ չափով բարեփոխել վերը նշված նահանգների կառավարումը, բարելավել դատական գործը, կարգավորել հարկային համակարգը և այլն: Ծրագիրը, սակայն, խիստ սահմանափակ էր և չէր կարող բավարարել ավելի արմատական դիրքերի վրա կանգնած հայությանը: Դրանով հանդերձ՝ այն Բեռլինի վեհաժողովից հետո մեծ տերությունների կողմից 61-րդ խիստ անորոշ հոդվածի բովանդակությունը առարկայացնելու առաջին փորձն էր և իրագործվելու դեպքում, անշուշտ, որոշ օրինականություն կմտցներ Արևմտյան Հայաստանում ու կչափավորեր կամայականությունները: Բայց սուլթանը մտադիր չէր իրականացնել անգամ մեկ չափավոր մի ծրագիր: Առերևույթ շնորհակալությամբ ընդունելով ներկայացված նախագիծը՝ սուլթան Աբդուլ Համիդը զանազան պատրվակներով ամիսներ շարունակ ձգձգում էր բարենորոգումներն իրականացնելուն ուղղված գործնական քայլերի կատարումը: Ձևականորեն չհրաժարվելով իրականացնել բարենորոգումները և անգամ այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերի պատրանք ստեղծելով՝ սուլթանը համառորեն պահանջում էր հայ ազատագրական շարժումների անհապաղ դադարեցում, հայտարարելով, որ միայն խաղաղ պայմաններում է հնարավոր իրականացնել բարենորոգումներ: Դա նշանակում էր գործնականում հրաժարվել բարենորոգումներ իրականացնելուց: Վերջին փաստարկը հետագայում էլ բազմիցս օգտագործվում է սուլթանի կողմից՝ իր արյունալի քաղաքականությունն արդարացնելու համար: Այդ հարցում նրան օգնության էր գալիս Հայկական հարցի շուրջ այդ ամիսներին ծավալված դիվանագիտական կատաղի պայքարը մի կողմից՝ Անգլիայի, որի ազդեցությունը գնալով ուժեղանում էր հայկական շրջանների վրա, մյուս կողմից՝ ռուս-ֆրանսիական ալյանսի միջև, որը փորձում էր զսպել Անգլիայի ակտիվությունը և իր հովանավորության տակ վերցնել Թուրքիան:

Այսպիսով, Հայկական հարցը հայտնվում է յուրատեսակ կախարդական շրջանակում: Ստեղծված ճգնաժամային, սպասողական, ծանր ու տագնապալից իրավիճակում հասունանում է նոր ելույթի գաղափար: Նման պայմաններում ռուսների պայթյունի տպավորություն թողեց 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին Կ. Պոլսում հնչակյանների կազմակերպած ցույցը:

Հնչակյանները նախօրոք եվրոպական տերությունների դեսպաններին և թուրքական դատական մարմիններին տեղեկացրել էին ցույցի խաղաղ բնույթի մասին: Շուրջ չորս հազար ցուցարարներ՝ մշեցի, վանեցի, բաղեշցի պանդուխտներ, արհեստավորներ, կանայք ու աղջիկներ, Կ. Պոլսի հայոց մայր եկեղեցու բակից «Ձա՛յն մը հնչեց էրզրունի հայոց լեռներեն» երգելով շարժվեցին դեպի Բաբ Ալի՝ թուրքական կառավարության նստավայրը: Նրանք իրենց հետ տանում էին սուլթանին և եվրոպական տերություններին ուղղված հնչակյանների կազմած պահանջագիրը, որում նկարագրելով հայ ժողովրդի ծանր կացությունը, առաջարկվում էր վերջ տալ անօրինություններին և ապահովել հայ ժողովրդի խաղաղ կյանքը: Ոստիկանությունը թույլ չտվեց հանձնել խնդրագիրը: Վաղօրոք տեղյակ լինելով ցույցի մասին՝ կառավարությունը ռազմական պատրաստություն էր տեսել: Սրա հրամանով զորքն ու խուժանը, փակելով ցուցարարների ճանապարհը, սկսեցին ջարդը: Ցուցարարները դիմադրություն ցույց տվեցին: Ցույցն ավարտվեց ամբողջ քաղաքում հայերի ընդհանուր ջարդով, որին զոհ գնաց մոտ երկու հազար մարդ:

Բաբ Ալիի դեպքերից հետո սուլթանը շտապեց իր ձեռքը վերցնել նախաձեռնությունը. ամենուրեք ծավալվող ընդհանուր գայրույթը կասեցնելու և դիվանագիտական

խաղաքարտերը կրկին խառնելու նկատառումով 1895 թ. հոկտեմբերի 18-ին, նախապես փոփոխություններ կատարելով, նա ստորագրեց մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը: Ձևի համար անգամ բարենորոգումներն անցկացնող հանձնաժողով կազմվեց, որի ղեկավար նշանակվեց Շաքիր փաշան: Բայց սուլթանի հրապարակած բարենորոգումների հրովարտակը կայսրության հայաբնակ շրջաններում ընդհանուր կոտորածի ազդանշան հանդիսացավ: Սուլթանական կառավարությունը բացահայտորեն պատժիչ միջոցներ սկսեց կիրառել հայ ազատագրական պայքարի հետագա վերելքը կանխելու, հայոց զինյալ պայքարն արմատախիլ անելու համար: Սակայն նրա ծրագիրը չիրականացավ, քանզի պայթեց Ձեյթունի ապստամբությունը:

ե. Ձեյթունի 1895-1896 թվականների ապստամբությունը: Հայոց ազատագրական պայքարի արժվաբույն Ձեյթունն իր հերոսական մաքառման շնորհիվ կարողացել էր պահել ներքին ինքնուրույնությունը, որի հետ համակերպվել էր կարողանում սուլթանական կառավարությունը: Դեռևս 1880-ական թվականներից գործի էր դրվել Ձեյթունը հայաթափելու և հիմնահատակ ավերելու սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճնշումների մի ամբողջական համակարգ: Հարկային ծանր լուծը, հարըստահարությունները, զեյթունցիների տնտեսական քայքայումը հետապնդող միջոցառումները, պարբերաբար հայատյաց կառավարիչներ նշանակելը, հայ ազդեցիկ գործիչների նկատմամբ հալածանքները ստեղծել էին պայթյունավտանգ վիճակ: Հալեպի անգլիական հյուպատոսը վկայում էր. «Երբ հնչակյան գործիչները հարաբերությունների մեջ մտան զեյթունցիների հետ, պարզվեց, որ իշխանությունները նրանց գործը խիստ հեշտացրել են և ժողովուրդը... պատրաստ է դիմելու ապստամբության»: Ձեյթունը ոտքի հանելու գործում կարևոր դեր խաղացին նաև Սասունի 1894 թ. ապստամբության և հայկական ջարդերի վերաբերյալ լուրերը:

Դժգոհության պատճառներից էր նաև այն, որ Հալեպի վիլայեթը, որտեղ գտնվում էր Ձեյթունը, ներառված էր Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրում նշված շրջանների մեջ:

Սկզբնապես հնչակյան կենտրոնը ծրագրել էր մեծ ապստամբություն բարձրացնել և միաժամանակ ոտքի հանել Ձեյթունի, Հաճընի և Դյորթ-Յուլի հայությանը: Բայց Հաճընը և Դյորթ-Յուլը ոտքի հանելու փորձերը ձախողվեցին: Ազատության դրոշը պարզեց միայն հպարտ Ձեյթունը:

Լեռնականների պոռթկմանը միասնական, կազմակերպված բնույթ տալու գործում վճռական դեր խաղացին Ձեյթուն ժամանած հնչակյան գործիչները՝ Աղասին (Կարապետ Թուր-Սարգիսյան), Մլեհը (Ասատուր Տամղաճյան), Հրաչյա Մարալը (Գրիգոր Ղարիբյան), Ապահը (Պետրոս Գմգմյան), Ջելլաթը (Կարապետ Ղրփանոսյան): Ձգտելով ապստամբությանը տալ համահայկական հնչեղություն՝ նրանք լեռնականների մեջ արմատավորում էին այն գիտակցությունը, որ իրենք պայքարում են ոչ միայն Ձեյթունի, այլև ողջ հայության համար: Այստեղ նրանք ստացան Ենիտունյան իշխանական գերդաստանի, հատկապես Նազարեթ Չավուշի անվերապահ աջակցությունը, որն անվիճելի հեղինակություն էր բոլոր զեյթունցիների համար: Վերջինիս նախաձեռնությամբ Սուլթ ձոր կոչվող վայրում 1895 թ. հոկտեմբերի 12-ին գումարված ժողովում որոշվեց կենաց ու մահու պայքարի դուրս գալ թուրքական բռնակալության դեմ: Նույն այդ ժամանակ Բ. Դուռը հարկադրում է հայոց պատրիարքին՝ հեռագրով պայքարը դադարեցնելու կոչ անել: Բայց շուտով պարզվեց, որ թուրքերը սոսկ փորձում են ժամանակ շահել: Արդեն հոկտեմբերի 15-ին բախում տեղի ունեցավ կառավարական զորքերի հետ: Նույն օրը ապստամբները գրավեցին Ձեյթունի կառավարչատունը և շրջապատեցին գորանոցը: Վերջինիս գրավումը խիստ կարևոր էր զինամթերք ձեռք բերելու, թիկունքն ամրապնդելու և ապստամբների մարտական ոգին բարձրացնելու առումով: Կտրելով արտաքին աշխարհի հետ գորանոցի հաղորդակցության բոլոր կապերը և խափանելով ջրամատակարարումը՝ ապստամբները գրոհի անցան: Հոկտեմբերի 18-ի առավոտյան գորանոցը հանձնվեց: Ամբողջ կայազորը գերվեց: Ձեյթունցիների ձեռքն անցավ մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք, պարեն, դեղամիջոցներ և այլն: Ջորանոցի վրա բարձրացվեց ապստամբների կարմիր դրոշը՝ «Ձեյթունի անկախ իշխանություն» նակագրությամբ: Ստեղծվեց ժամանակավոր հեղափոխական կառավարություն՝ Աղասու նախագահությամբ:

Ջորանոցի անկման լուրը մեծագույն անհանգստությամբ ընդունվեց Կ. Պոլսում: Ձեյթունի դեմ կռվող ուժերի հրամանատարությունը դրվեց չերքեզ Մուստաֆա Ռեմզի

փաշայի վրա: Նրա գլխավորած արևելյան բանակը Մարաշից, իսկ Ալի բեյի գլխավորած արևմտյան բանակը Ադանայի կողմից շարժվեցին դեպի Ջեթուն՝ իրենց կազմում ունենալով երեսուն հազար զինվոր և նույնքան անկանոն զորամասեր, ինչպես նաև լեռնային հրետանի: Նրանց դեմ կանգնած էին հինգ հազար զինված զեթունցիներ: Ջեթունի դեմ դուրս բերվեց նաև գավառի մահմեդական բնակչությունը: Քանի դեռ կանոնավոր բանակները չէին հասել, ապստամբների ղեկավարներին հաջողվեց թիկունքն ամրապնդել և անհրաժեշտ պաշարներ հավաքել: Այդ ընթացքում հատկապես մեծ արծագանք ստացավ հարավից Ջեթունին սահմանակից Անդրուն գավառակի և համանուն գյուղաքաղաքի գրավումը:

Նոյեմբերի վերջին թուրքական բանակները Ջեթունի մատույցներում էին: Նախքան հարձակումը սկսելը Ռեմզի փաշան Ջեթուն է ուղարկում Մարաշի հայերից կազմված մի պատվիրակություն՝ անձնատուր լինելու առաջարկով: Պահանջվում էր հանձնել ապստամբության ղեկավարներին, վերադարձնել գրավված գեներն ու զինամթերքը և գերիներին: Պահանջները մերժվեցին և թուրքական բանակները դեկտեմբերի 2-ին հարձակման անցան:

Թուրքական զորամասերից մեկի հրամանատար Ալի բեյը նախ գրավեց ու ավերեց գավառի հայաբնակ խոշոր գյուղերից մեկը՝ Ֆռնուզը: Դա մեկ անգամ ևս ցույց տվեց, որ թուրքական բանակի խնդիրը գավառի դատարկումն է հայերից, և որ Ջեթունին ևս վիճակված է նույն ճակատագիրը:

Դեկտեմբերի 3-ին հակառակորդը երեք հիմնական ուղղություններով շարժվեց Ջեթուն և սկզբում զգալի հաջողություններ ունեցավ: Սակայն վճռորոշ պահին 75-ամյա իշխան Կարապետ Բասիլոսյանը, որը սկզբում ընդդիմացել էր ապրստամբությանը, նժույգով դուրս եկավ զորանոցից և նետվեց դեպի թշնամին: Դա ցնցեց լեռնականներին, որոնք հետևելով ծերունագարդ իշխանին՝ խելահեղ հարձակման նետվեցին: Կատաղի մարտերում թուրքերը մեծ կորուստներ կրեցին՝ տալով մեծ թվով սպանվածներ և վիրավորներ: Այդ կռիվները հսկայական նշանակություն ունեցան ապստամբության համար: Ձախողվեց հուժկու հարձակմամբ Ջեթունը գրավելու Ռեմզի փաշայի ծրագիրը:

Թուրքական զորիները շարունակվեցին նաև հաջորդ օրերին՝ հատկապես կատաղի բնույթ ընդունելով Ջեթունին Ալի բեյի բանակի մոտենալուց հետո: Թեև դեկտեմբերի 23-24-ի կռիվների ընթացքում թուրքերին հաջողվեց գրավել զորանոցը, բայց նրանց հաջողություններն, ըստ էության, դրանով էլ ավարտվեցին: Թուրքերը մեծ դժվարություններ ունեին նաև՝ կապված դեկտեմբերյան սառնամանիքի և բանակում սկսված հիվանդությունների հետ: Ընդհանուր առմամբ նրանց կորուստները հասնում էին շուրջ քսան հազար մարդու: Կատաղի մարտերից մեկի ժամանակ վիրավորվեց ինքը՝ Ռեմզի փաշան: Անհաջողությունից կատաղած ու հուսահատ՝ նա հեռագիր հղեց Կ. Պոլիս՝ նոր ուժեր խնդրելով Ջեթունը գրավելու համար: Ռեմզի փաշայի դանդաղկոտությունից զայրացած սուլթանը պաշտոնանկ արեց նրան՝ բանակի հրամանատարությունը հանձնելով Յալեպի Էդիեմ փաշային: Վերջինիս հարձակողական ձեռնարկները նույնպես անարդյունք անցան: Չնայած կատաղի ռմբակոծություններին՝ Ջեթունը մնում էր անառիկ:

Ջեթունի իրադարձությունները գնալով ավելի մեծ հնչեղություն էին ստանում՝ Բ. Դռան համար անհետաձգելի դարձնելով հարցի կարգավորումը: Վախենալով հայոց համազգային ապրստամբության առաջացման վտանգից և աշխատելով կանխել միջազգային ազդու միջամտությունը՝ սուլթանական կառավարությունը ստիպված համաձայնվեց, որ մեծ տերությունները միջնորդի դեր ստանձնեն Ջեթունի ապստամբների և կառավարության միջև վարվող բանակցություններում:

Դեկտեմբերի 25-ին զեթունցիներին հանձնվեց մեծ տերությունների՝ Յալեպուն հավատարմագրված հյուպատոսների հեռագիրը: Ուշագրավ է, որ այդ հեռագիրը ուրախությամբ ընդունվեց թուրքական բանակի կողմից: Այն ոգևորությամբ ընդունեցին նաև զեթունցիները՝ հյուպատոսների միջամտության փաստը մեկնաբանելով որպես կառավարության դեմ տարած հաղթանակ: Այսպիսով, զեթի ուժով լեռնականների ապստամբությունը խեղդելու և Ջեթունը գրավելու փորձերը ձախողվեցին, թուրքական կողմն, ի վերջո, ստիպված ինքն էր հաշտություն խնդրում:

1896 թ. հունվարի 22-30-ը եվրոպական տերությունների հյուպատոսների միջնորդությամբ թուրքական բանակատեղում տեղի ունեցան հաշտության բանակցություններ: Թուրքական կողմը պահանջեց վերադարձնել խլված զենքերը, վերականգնել զորանոցն ու անրությունները և ռազմական ատյանին հանձնել ապստամբության կազմակերպիչներին: Այս ամենի դիմաց զեյթունցիներին ներում էին խոստանում: Թուրքական պայմանները զեյթունցիները վճռականորեն մերժեցին՝ հայտարարելով, որ ներում ստանալու համար չեն ապստամբել և որ իրենց համար գերադասելի է մեռնել կռվելով, զենքը ձեռքներին: Որպես հաղթողներ, նրանք առաջադրեցին իրենց պայմանները: Սուլթանն, ի վերջո, ստիպված էր տեղի տալ՝ հիմնականում ընդունելով զեյթունցիների պայմանները: 1896 թ. հունվարի 30-ին Բ. Դռան և Ջեթունի ապստամբների միջև, մեծ տերությունների միջնորդությամբ, ստորագրվում է հինգ կետից բաղկացած հետևյալ համաձայնագիրը.

1. Ջեթունցիները և գավառի մահմեդականները հանձնում են պատերազմական զենքերը, սակայն պահելով որսորդական զենքերը և հին տիպի հրացաններն ու ատրճանակները:
2. Հայտարարվում էր համընդհանուր ներում, իսկ դրսեկ հնչակյան գործիչները պետության ծախսերով պետք է հեռանային կայսրության տարածքից:
3. Բավարարվում էր «միրի» հարկի կրճատման և նախկին տուրքերը չեղյալ հայտարարելու մասին զեյթունցիների առաջարկը: Ջորանոցը վերականգնվում էր պետության միջոցներով:
4. Ջեթունում նշանակվելու էր քրիստոնյա կառավարիչ (գայմագամ):
5. Չէր ընդունվում Ջեթունում թուրքական կայսրոսի վերացման առաջարկը: Դրանով հանդերձ, թուրքական բանակը զենքերը ստանալուց հետո պետք է հեռանար Ջեթունից՝ այնտեղ թողնելով միայն մեկ զորամաս:

1896 թ. փետրվարի 3-ին ստորագրված հատուկ փաստաթղթով եղիեն փաշան և հյուպատոսները հանդես էին գալիս որպես Ջեթունում հավաքված գաղթականության անվտանգության երաշխավորներ՝ իրենց վրա վերցնելով նրանց տեղավորման խնդիրը: Վերը նշված պայմանների գործադրման հսկողությունը դրվում էր մեծ տերությունների հյուպատոսների վրա: Հետագա ամիսների ընթացքում տերությունների ճնշման ներքո թուրքական իշխանությունները դժկամությամբ, բայց, այնուհանդերձ, կատարեցին համաձայնագրի հիմնական պայմանները: Ջեթունում կառավարիչ նշանակվեց ազգությամբ հույն Յուվանակին:

Համաձայնագրի ստորագրումը զեյթունցիների փայլուն հաղթանակն էր: Օսմանյան կայսրությունը ստիպված էր սեփական հպատակների հետ ստորագրել մի համաձայնագիր, որով փաստացի ճանաչում էր նրանց որոշակի իրավունքները: Ջեթունցիների հաղթանակը հայ զինյալ ազատամարտի կենսունակության վկայությունն էր, թեև Ջեթունի իրադարձությունները նաև պարզորոշ ցույց տվեցին նույն ազատամարտի թույլ կողմերը: Ապստամբության ողջ ընթացքում Ջեթունը գործնականում մնաց միայնակ՝ չստանալով հայաբնակ այլ վայրերի աջակցությունը և անգամ ռազմական, նյութական ու դրամական այն օժանդակությունը, որն ակնկալվում էր և որը նրան խոստացել էին:

Ջեթունի հերոսական ապստամբությունն ամբողջ մերկությամբ ցուցադրում էր այն վնասը, որ ազատագրական շարժմանը հասցնում էին թուրքական բռնապետության դեմ պայքարում ներգրավված կուսակցությունների անմիաբան գործողությունները՝ միասնական ղեկավար կենտրոնի բացակայության պատճառով:

Հատկապես ակնհայտ դարձավ ազատագրական պայքարը ղեկավարելու հնչակյան կենտրոնի անկարողությունը, որի մասին կասկածի առաջին լուրջ նշաններն առաջացել էին դեռևս Սասունի ապստամբության օրերին: Երկրում աշխատող հնչակյան գործիչների և հնչակյան կենտրոնի միջև առաջացած հակամարտության հետևանքով 1896 թ. Լոնդոնում կայացած համագումարում հնչակյան կուսակցությունը պառակտվեց, գնալով թուլացավ և կորցրեց իր ղեկավար դերը հայոց ազատամարտում: Սակայն ազատագրական պայքարը շարունակվում էր: Հերոսական մաքառումի հերթական արարի ասպարեզ դարձան Վանն ու Վասպուրականը:

գ. Վանի 1896 թվականի ինքնապաշտպանությունը: Արևմտահայ ազատագրական շարժումը չչրջանցեց Վանի վիլայեթը և հատկապես վերջինիս կենտրոն Վան քաղաքը: Ռուսական և պարսկական սահմաններին մոտ գտնվելը, Արևմտյան Հայաստանի այլ վիլայեթների համեմատ՝ մեծամասնություն կազմող հայ բնակչության առկայությունը բարենպաստ պայմաններ էին այստեղ ազատագրական պայքարի կազմակերպման համար: Հատկապես պարարտ միջավայր էր ստեղծվել Վան քաղաքում: Մ. Խրիմյանի և Մ. Փորթուզալյանի գործունեության հետևանքով ձևավորված, կրթված ու գաղափարապես հասուն երիտասարդների սերունդը կորիզ դարձավ արմենական կուսակցության կազմավորման ու կազմակերպորեն ծավալման համար: 1890-ականների սկզբներից Վանում իրենց կառույցները ստեղծեցին նաև դաշնակցական և հնչակյան կուսակցությունները: Արմենականների ակնհայտ տիրապետող դիրքի պայմաններում նրանք տարեցտարի խտացրին իրենց համակիրների շարքերը:

Օսմանյան իշխանություններն, իրենց հերթին, տեսադաշտից դուրս չէին թողել Վանը: Այն, ինչպես երգրումը, Սասունն ու Ջեթունը, ընկալվում էր որպես հայկական հեղափոխության օջախ և վաղ թե ուշ իր վրա նույնպես պետք է ընդուներ թշնամու ծանր հարվածը: Բաբ Ալիի ցույցին հաջորդած զանգվածային ջարդերի ալիքը հասավ նաև Վանի վիլայեթի սահմաններին: 1895 թ. աշնանից այստեղ հաճախակի դարձան թալանի և սպանությունների դեպքերը: Դրանց հետևանքով հայ բնակչությունը խմբերով լքում էր գավառներն ու գյուղերը՝ փորձելով ապաստան գտնել Վանում:

Ջարդերի բոթը և գավառներից տեղահանված բնակչության մուտքը Վան անհանգստացրին վանեցիներին՝ հարկադրելով մտահոգվել ինքնապաշտպանության մասին: Տեղի արմենական, դաշնակցական և հնչակյան կառույցները եռանդուն քայլեր ձեռնարկեցին զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու և բնակչությանը զինելու ուղղությամբ: 1895 թ. աշնանը հայդուկային ու զինատար մի շարք խմբեր՝ Ներսեսի (Գ. Պետրոսյան), Վազգենի (Տ. Տերոյան), Նիկոլ Դումանի (Ն. Տեր-Հովհաննիսյան) և այլոց գլխավորությամբ, հատեցին թուրք-պարսկական սահմանը և շտապեցին Վան: Քաղաքում և մերձակա գավառներում մինչ այդ գործում էին նաև հիմնականում տեղացիներից կազմված մի քանի զինյալ խմբեր: Նույն տարվա վերջին, երկարատև բացակայությունից հետո, Վան վերադարձավ և արմենական կուսակցության ղեկավարությունը ստանձնեց Սկրտիչ Ավետիսյանը:

Իրավիճակն ավելի սրվեց, երբ 1895 թ. վերջին արտակարգ լիազորություններով Վան ժամանեց սուլթանի թիկնապահ Սաադեդդին փաշան: Առերևույթ նրա խնդիրը խաղաղության ապահովումը և բարենորոգումների իրագործումն էր: Իրականում նա ուներ Վանի վիլայեթում զանգվածային ջարդեր կազմակերպելու հանձնարարություն: Հասկանալով դա՝ երեք կազմակերպությունների ղեկավարները՝ Մ. Ավետիսյանը, դաշնակցական Պետոն (Ալ. Պետրոսյան) ու հնչակյան Մարտիրոս (Մ. Սարուխանյան), վճռեցին գործել համերաշխ, խուսափել բացահայտ ու հրահրիչ քայլերից և ջարդի առիթ տալուց: Արտաքուստ հանգստության պայմաններում համախմբվում էին հայկական ուժերը: Մ. Ավետիսյանի նախաձեռնությամբ բնակչությունից գումարներ էին հանգանակվում՝ Պարսկաստանում զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու և Վան փոխադրելու համար:

Ձմեռն անցավ համեմատաբար խաղաղ: Սաադեդդինն արդեն պատրաստվում էր հեռանալ, բայց արմենական խմբի ու թուրքական պահակախմբի միջև 1896 թ. մարտին տեղի ունեցած պատահական բախումից հետո փոխեց մտադրությունը: Բարեկարգությունները հսկելու պատրվակով նա մեկնեց գավառներ: Ջարդերի հրահանգներ տալով և կազմակերպելով քուրդ ցեղապետներին՝ Սաադեդդինը երկու ամիս անց վերադարձավ Վան: Շուտով նա ջարդ սկսելու հարմար առիթ ստացավ:

1896 թ. հունիսի 2-ին իշխանությունները խուզարկեցին դաշնակցական գործիչ Տիգրան Տերոյանի տունը և ձերբակալեցին վերջինիս քրոջը՝ Ջարուհի Տերոյանին: Այդ դեպքը սրեց իրավիճակը Վանում: Հունիսի լույս 3-ի գիշերը զինյալ բախում տեղի ունեցավ թուրքական պահակախմբի և Պարսկաստանից Վան աղ փոխադրող մաքսանենգ քրդերի միջև: Եղան սպանվածներ ու վիրավորներ: Այգեստանի զորահրամանատար Հալիմը շտապեց մեղքը բարդել հայերի վրա: Խաչ փողոցի հրապարակում, թուրք խուժանին ի տես,

ցուցադրվեցին սպանված և մահամեծ թուրք զինվորների մարմինները: Վաղօրոք զենք ստացած խուժանը՝ ծայրյալ զինվորների ու ժանդարմների առաջնորդությամբ, հունիսի 3-ին համատարած գրոհ ձեռնարկեց հայաբնակ թաղամասերի վրա: Շուտով, հրի մատնելով Նորդուզն ու Հայոց ձորը, իր հրոսակախմբով Վան ներխուժեց նաև բալաբքի քուրդ ավազակապետ Շաքիրը:

Այգեստանի Հայկավանք, Նորշեն և Կլոր դար թաղերի հայ բնակչությունը, որն ապրում էր թուրքերի հետ կողք-կողքի, սկզբում խուճապի մատնվեց և մեծ կորուստներ ունեցավ: Բայց հունիսի 4-ի առավոտվանից հայկական ինքնապաշտպանությունը կանոնավոր մարտերի բնույթ ստացավ: Այգեստանում հրավիրված արտակարգ ժողովում ստեղծվեց միացյալ պայքարի ճակատ՝ Մկրտիչ Ավետիսյանի, Պետոյի և Մարտիկի գլխավորությամբ: Նրանց համատեղ ջանքերով կյանքի կոչվեց նախապես պատրաստված դիմադրության ծրագիրը: Երեք կուսակցություններն իրենց տրամադրության տակ ունեին շուրջ հինգ հարյուր տարբեր տիպի հրացաններ ու ատրճանակներ: Նախապես ցուցակագրված հինգ հարյուր երիտասարդներ, որոնց միջուկը կազմում էին արմենական զինյալները, դիրքավորվեցին թուրքական թաղամասերին սահմանակից երկհարկանի տների վերին հարկերում՝ ստեղծելով դիրքեր: Եվս նույնքան հայ երիտասարդներ, ինչով հնարավոր է զինված, ամեն կերպ օժանդակում էին կռվողներին՝ պատրաստ ցանկացած պահին փոխարինելու զոհվածներին ու վիրավորներին: Թշնամու հեծելազորի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով կտրել և ցած էին գցել Այգեստանի փողոցները եզերող հսկա ուռենիները, առուների հունները փակելով՝ ջրով ողողել էին թաղամիջյան ճանապարհները:

Խաղաղ բնակչությունը քաղաքի վտանգված վայրերից հեռացավ դեպի ներքին հայաբնակ թաղերը կամ տեղավորվեց պարսկական, անգլիական ու ռուսական հյուպատոսարաններում և դրանց կից տներում: Հայ բնակչությունը պաշտպանություն գտավ նաև ֆրանսիացի և ամերիկացի միսիոներների մոտ:

Մինչև հունիսի 6-ը հայկական դիրքերը մնացին աներեր գորքի, թուրք և քուրդ խուժանի կատաղի գրոհների հանդեպ: Հայ մարտիկները, զուրկ զինամթերքի անհրաժեշտ պաշարներից և որևէ տեղից օժանդակության ակնկալիք չունենալով, շարունակում էին հերոսաբար մարտնչել: Հայկական դիմադրությունն այնքան ազդեցիկ էր, որ Սաադեդդինը հյուպատոսների միջոցով առաջարկեց դադարեցնել պայքարը և անարգել անցնել Պարսկաստան: Փոխարենը նա խոստանում էր հայ խաղաղ բնակչությանը տալ կյանքի ապահովություն: Չվստահելով նրա անկեղծությանը՝ ինքնապաշտպանության առաջնորդները սկզբնապես մերժեցին առաջարկը: Կռիվներն ավելի սաստկացան: Հայ մարտիկներն առանձին դեպքերում անցնում էին հակահարձակման և նույնիսկ հունիսի 7-ին թշնամուց խլեցին երկու թնդանոթ: Բայց թշնամին դիմում է ավելի կտրուկ քայլի: Այգեստանին իշխող բարձունքի վրա տեղադրվում են թնդանոթներ: Դիպուկ նշանառությամբ ավերվում են հայկական մի քանի դիրքեր: Այդ հանգամանքը, նաև զինամթերքի սպառվելու վտանգը ինքնապաշտպանության ղեկավարներին հարկադրում են ընդունել թշնամու առաջարկը: Վերջինս, իր հերթին, երաշխավորում էր հայ մարտիկների ապահով նահանջը մինչև պարսից սահման:

Ինքնապաշտպանության ղեկավարները Թերլեմեզյանների ընդարձակ պարտեզում կազմակերպում են միջկուսակցական բազմահազարանոց հավաք և ներկաներին հայտնում, որ հանուն խաղաղության ու բնակչության անվտանգության իրենք կամովին հեռանում են երկրից:

Հունիսի 8-ին Վանի կռվող ուժերը դուրս եկան քաղաքից և շարժվեցին դեպի Վարազա լեռը: Հակառակ ղեկավարների կամքին՝ նրանց միացան նաև հարյուրավոր անզեն երիտասարդներ: Օգտվելով նրանց հեռանալուց և Սաադեդդինի թողտվությունից՝ մահմեդական խուժանը հարձակվեց հայկական անպաշտպան դիրքերի վրա, ավերեց և կողոպտեց տներն ու եկեղեցիները, սրի քաշեց այնտեղ մնացած անպաշտպան մարդկանց: Միայն հունիսի 10-ին Սաադեդդինը ջարդերը դադարեցնելու հրաման տվեց: Ընդհանուր առմամբ Վանի խաղաղ բնակչությունը տվեց շուրջ չորս հարյուր զոհ՝ գլխավորապես ինքնապաշտպանության առաջին ու վերջին օրերին:

Դրան հակառակ, անողոք ճակատագիր էր վիճակված Վանից հեռացած մոտ 1500 զինված ու անզեն երիտասարդների մեծ մասին: Մ. Ավետիսյանը, Պետոն ու Մարտիկն անհմաստ էին համարում անզեն երիտասարդների հեռանալը Վանից և նրանց համոզում էին հետ վերադառնալ: Բայց, ի վերջո, Մ. Ավետիսյանը տեղի տվեց: Նրա գլխավորած արմենականների զինյալ խումբը բաժանվում է մյուսներից և Բաշկալե-Աղբակ ուղղությամբ շարժվում դեպի պարսկական սահման: Չունենալով հնուտ ուղեկցողներ, խումբը մոլորվում է, անձրևի ու կարկուտի տակ մնալով՝ կորցնում մարտունակությունը: Արդյունքում՝ արմենական կուսակցության ծաղիկն ու մտավորականությունը կազմող 800 հոգիանոց այդ խումբը Մ. Բարդուղիմեոսի վանքի լեռնադաշտում շրջապատվում է Սաադէդդինի ուղարկած զորքի ու քրդերի կողմից և գլխովին ջախջախվում: Ջոհվում է նաև Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավար Մ. Ավետիսյանը: Փրկվում և Սալմաստ է հասնում ընդամենը 30 հոգի:

Պետոյի և Մարտիկի շուրջը համախմբված խումբը արմենականների հեռանալուց հետո ևս մի քանի օր մնում է Վարազա լեռներում: Խմբի ղեկավարներին հաջողվում է համոզելով, երբեմն էլ բռնությամբ իրենց 500-600 անզեն հետևորդներին փոքր խմբերով վերադարձնել Այգեստան: Ջինյալ խմբով Վան է վերադառնում նաև Տիգրան Տերոյանը: Մնացածները, շուրջ 80 զինյալներ, Պետոյի և Մարտիկի գլխավորությամբ Աբաղայի գծով շարժվում են դեպի Պարսկաստան: Բայց ուխտադրուժ թշնամին ակնդետ հետևում էր նաև այս խմբի քայլերին: Գարահիսար լեռան լանջին խումբն ընկնում է շրջապատման մեջ և անհավասար ու կատաղի կռվում լիովին ոչնչանում:

Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը ձախողեց Վասպուրականի հայության զանգվածային ջարդ կազմակերպելու իշխանությունների ծրագիրը: Դա հնարավոր եղավ կանխել քաղաքական երեք կուսակցությունների դրսևորած աննախադեպ միասնականության շնորհիվ և մեծ զոհողությունների գնով: Ամենածանր կորուստը կրել էր արմենական կուսակցությունը, որի պատճառով նա խիստ թուլացավ և հայոց ազատամարտում մղվեց երկրորդական դիրքեր: Բայց ինչպես հնչակյանների թուլացումն ու պառակտումը, այնպես էլ արմենականների երկրորդ պլան մղվելը չկասեցրին պայքարի հետագա ընթացքը: Օսմանյան բռնապետությունը ցնցող նոր հարվածներով զինյալ պայքարի ղեկը եկավ ստանձնելու դաշնակցությունը:

է. Օսմանյան դրամատան գրավումը: Կռիվները Սամաթիայում: Խանասորի արշավանքը: Փորձն արդեն ցույց էր տվել, որ բուն երկրում կատարվող դեպքերը, ծավալներից ու հետևանքներից անկախ, բավականին ուշ և խեղաթյուրված տեսքով էին արձագանքվում Եվրոպայում և չէին կարող միջազգային միջամտության դրդելու դեր խաղալ: Դաշնակցությունը անհրաժեշտ էր համարում Հայաստանում ընթացող զինյալ պայքարը զուգակցել կայսրության կենտրոնում հասցվող և միջազգային արձագանքներ ապահովող շեշտակի հարվածների հետ: Նա գտնում է, որ Կ. Պոլսում և կայսրության ծովեզրյա կենտրոններում առավել սերտ են միահյուսված մեծ տերությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերը, հետևապես յուրաքանչյուր անգամ փոքր միջադեպը անմիջապես արձագանք կգտնի Եվրոպայում՝ հավանական դարձնելով ուժերի ու միջոցների նվազագույն վատնումով միջազգային ցանկալի միջամտության առաջ բերումը՝ Հայկական հարցի լուծման համար: Կուսակցության ղեկավարության կարծիքով նախորդ տարիներին հնչակյանների կողմից Կ. Պոլսում կազմակերպված զանգվածային ելույթները (Գում Գափուի և Բաբ Ալիի ցույցերը) խաղաղ բնույթ կրելով՝ հարկ եղած տպավորությունը չէին թողել Եվրոպայի վրա: Նա գտնում էր, որ պետք է իրականացնել այնպիսի գործողություն, որը սպառնալիքի տակ դներ Եվրոպայի շահերը, որը և, իբր, կդառնար Հայկական հարցի լուծման ազդու միջոց:

Նման ձեռնարկ էր Կ. Պոլսի Օսմանյան դրամատան գրավումը, որն ուղեկցվեց արյունալի իրադարձություններով: Օսմանյան դրամատան գրավման ծրագիրը մտահղացողները միամտաբար կարծում էին, թե դրամատան գրավումը և այն պայթեցնելու սպառնալիքը բավական են, որ Եվրոպական ռազմաճակատից ափ հանված զորքերը գրավեն Կ. Պոլսը և ցանկալի լուծում տան Հայկական հարցին: Ավելին, նրանցից շատերը համոզված էին, որ հաջողության դեպքում քսանչորս ժամվա ընթացքում Եվրոպացիների

միջամտությունն ապահովված կլինի: Այս չափազանց անիրատեսական մտայնությունը Դաշնակցության ղեկավարության այդ շրջանում ունեցած հայացքների արտացոլումն էր: Դրամատան գրավման հետ միասին նախատեսված էր հարձակում կատարել մայրաքաղաքի մատույցներում գտնվող Սամաթիայի զորանոցի վրա և դիմադրություն ցույց տալ դեպի դրամատուն շարժվող զորքերին: Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կ. Պոլսում, որտեղ վխտում էին լրտեսները, ծրագրվածը չէր կարող մինչև իրականացման պահը չբացահայտված մնալ: Սամաթիայում ոստիկանությունն ու զորքերը նախահարձակ են լինում՝ կատարելով խուզարկություններ ու ձերբակալություններ, բայց գլխավոր հարվածը կանխել նրանց չի հաջողվում:

1896 թ. օգոստոսի 14-ին դաշնակցական 26 մարտիկներ Բաբկեն Սյունու (Պետրոս Փարյան) գլխավորությամբ գրոհում են Օսմանյան դրամատան վրա, գրավում այն և տասներեք ժամ պահում իրենց ձեռքում: Դրամատունը գրավելու պահին զոհվում է Բաբկեն Սյունին և ղեկավարությունն անցնում է Նանսիի (Ֆրանսիա) գյուղատնտեսական դպրոցում ուսումը կիսատ թողած և Կ. Պոլիս անցած Արմեն Գարոյին ու Յրաչին (Յայկ Թիրաքյան): Վեց մեծ տերությունների դեսպաններին է ներկայացվում ՅՅԴ Կ. Պոլսի Կենտրոնական կոմիտեի շրջաբերականը, որով պահանջվում էր անմիջապես Յայաստանում գործադրել խոստացված բարենորոգումները: «...Դիվանագիտական խաղերու ժամանակն ավ անցած է,- ասվում էր շրջաբերականում,- մեր հարյուր-հազար նահատակներուն թափած արյունը մեզի իրավունք կուտա ազատություն պահանջելու»: Դրամատունը գրավողները, իրենց հերթին, ներկայացնում են պահանջներ, որոնց չընդունվելու դեպքում սպառնում են պայթեցնել հաստատությունը:

Սպառնալիքն ավելի քան ազդեցիկ էր, և ի վերջո գործին միջամտում է դիվանագիտությունը ի դեմս Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Մաքսիմովի: Միջամտում է ոչ թե Յայկական հարցին նպաստելու, այլ Աբդուլ Յամիդին մեկ անգամ ևս ծանր վիճակից հանելու համար: Այդ օրերին հենց ռուսական կառավարությունն իր սպառնալիքներով թույլ չտվեց անգլիական նավատորմի մուտքը Դարդանեղի ու Բոսֆորի նեղուցներ՝ Օսմանյան կայսրության վրա հօգուտ հայերի ճնշում գործադրելու համար: Մաքսիմովը ներկայացրեց իր երկրի կառավարության ժխտական վերաբերմունքը ձեռնարկի նկատմամբ: Յայ վրիժառուներին հասկացնում էին, որ անհիմաստ է միջազգային ռազմական միջամտություն սպասելը, իսկ դրամատունը չթողնելու դեպքում դիվանագետը նախազուշացնում էր ծանր հետևանքների մասին: Միաժամանակ նա իր կառավարության անունից խոստանում էր ազդել սուլթանի վրա, որպեսզի դադարեցնի հայկական նոր ջարդերը, առաջիկա վեց ամիսների ընթացքում Յայաստանում իրականացնի բարենորոգումների ծրագիր և այլն: Բավարարվելով ոչնչով չերաշխավորված այդ խոստումներով՝ հայ մարտիկները թողնում են դրամատան շենքը և փոխադրվում օտարերկրյա նավերից մեկը: Յաջորդ օրը նրանց այցելած ռուս, ֆրանսիացի և անգլիացի դիվանագետները միանգամայն այլ լեզվով էին խոսում՝ մոռանալով նախորդ օրը տրված խոստումները: Յայ հեղափոխականները դառն հուսախաբություն են ապրում: Ամեն ինչ անդամալիորեն կորած էր, և նույն օրն իսկ ֆրանսիական «Ժիրոնդ» շոգենավը նրանց հեռացնում է Կ. Պոլսից: 18-ժամյա պայքարից հետո դադարում են նաև Սամաթիայի կռիվները՝ հայ հեղափոխականների շարքերից խլելով նոր անուններ և ոչինչ չավելացնելով Յայկական հարցի լուծման գործնականին: Իսկ որպես պատասխան Կ. Պոլիսը նորից ականատեսը դարձավ հազարավոր հայերի ջարդերին՝ հրահրված սուլթանի կողմից:

Այդ անխոհեմ ձեռնարկը շատ թանկ նստեց հայության վրա: Սուլթան Աբդուլ Յամիդի հրամանով զորքը և թուրք բաշիբոզուկների անհամար խմբերը գործի անցան և արյան մեջ թաթախեցին պոլսահայությանը՝ մեկ-երկու օրում գերեզմանելով 10 հազար անմեղ մարդկանց:

Յայ ազատագրական շարժումը ստացել էր ծանր հարված, բայց նաև անհրաժեշտ դասեր: Միաժամանակ Օսմանյան դրամատան գրավումը գալիս էր ազդարարելու, որ հայ ազատագրական շարժումը, թեև խոտորումներով ու սխալներով, շարունակվում է:

Օսմանյան դրամատան գրավման դեպքը որոշ փոփոխություններ մտցրեց նաև մեծ տերությունների վերաբերմունքի մեջ. ավելի կոշտ դարձավ հայկական ջարդերի հարցում Աբդուլ

Չամիդի նկատմամբ նրանց դիրքորոշումը: Սուլթանը հարկադրված հրաժարվեց զանգվածային նոր քարոզեր իրականացնելուց:

1894-1896 թթ. իրադարձությունները հայ ազատագրական պայքարի բարձրակետն էին: Թեև դրանք միջազգային սպասված արձագանքը չունեցան, բայց ակնհայտ դարձավ, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի ազատագրական շարժումը դարձել է ռազմա-քաղաքական լուրջ գործոն, որը հնարավոր չէ անտեսել: Աբդուլ Չամիդը հարկադրված էր բանակցություններ սկսել հայ ազգային կուսակցությունների հետ:

Օսմանյան դրամատան դեպքից շատ չանցած, 1896 թ. աշնանը, սուլթանի կողմից եվրոպա ուղարկված պատվիրակը հայ հեղափոխական գործիչներին հայկական նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնելու խոստումներ է տալիս՝ զինված պայքարը դադարեցնելու պայմանով: 1896-1899 թթ. ժնկում դաշնակցության հետ, իսկ 1897-1898 թթ. Փարիզում վերակազմյալ հնչակյանների հետ նրա ներկայացուցիչների վարած բանակցություններն արդյունք չեն տալիս: Չամոզվելով, որ սուլթանը դրանք վարում է ժամանակ շահելու, խոստացված բարենորոգումները չիրականացնելու և հայ ազգային-ազատագրական պայքարը վերացնելու համար՝ վերակազմյալ հնչակյանները 1898 թ. հոկտեմբերին, իսկ դաշնակցությունը՝ 1899 թ. մարտին դադարեցնում են բանակցությունները: Բայց դրանց տեղի ունենալու փաստն անգամ վկայում էր, թե հայ ազատագրական զինյալ պայքարը որքան մեծ անհանգստություն էր պատճառել Աբդուլ Չամիդին:

1897 թ. հուլիսի 25-ին 253 դաշնակցական մարտիկներից բաղկացած արշավախումբը Վարդանի, Իշխանի (Յովսեփ Արղության), Նիկոլ Դումանի և այլոց գլխավորությամբ Ատրպատականից անցավ թուրք-պարսկական սահմանը և Խանասորի դաշտում հարվածեց Շարաֆ բեկի քրդական մագրիկ ցեղին: Այդ ցեղը մեկ տարի առաջ ակտիվ մասնակցություն էր ունեցել դեպի Պարսկաստան նահանջող Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցներին կոտորելուն: Լուրջ կորուստներ պատճառելով մագրիկ ցեղին և կռվի բռնվելով հարևան քրդական աշիրեթների հետ՝ արշավախումբը նահանջելով վերադարձավ Պարսկաստան:

Խանասորի արշավանքը, որը վրեժխնդիր ոգու պոռթկումն էր, նոր լիցք հաղորդեց վայրէջքի շրջան ապրող ազատագրական շարժմանը՝ կրկին ցուցադրելով պայքարը շարունակելու հայ մարտիկների վճռականությունը: Դրանով հանդերձ, արշավախմբի առջև դրված հիմնական ռազմական խնդիրը՝ մագրիկ ցեղի ցեղապետի և նրա ենթակա արյունարբու բեկերի ոչնչացումը չիրականացավ: